

Kültür ve İletişim

culture&communication

Yıl: 27 Sayı: 54 (Year: 27 Issue: 54)

Eylül 2024 - Mart 2025 (September 2024 - March 2025)

E-ISSN: 2149-9098

2024, 27(2): 407-432

DOI: 10.18691/kulturveiletisim.1483163

Araştırma Makalesi

İnsanat Bahçeleri Fenomeni Perspektifinden Sömürgeciliğin Mekânsal Yeniden İnşası*

Soner TAUSCHER**, Rümeysa Betül GÜNDÜZ***

Öz

İnsanat bahçeleri, 18. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar popülerliğini sürdüren bir halka açık sergi biçimi olarak dünya çapında ilgi görmüştür. Bu tür sergiler, genellikle denizaşırı sömürge bölgelerinden getirilen insanların sergilenmesi yoluyla "ötekileştirme" algısını güçlendirmiştir. Bu olgu, Batı'nın keşfettiği bölgelerdeki kültürel farklılıkları kendi toplumlarına sunma arzusuyla ilişkilidir. Avrupalılar, keşfettikleri topraklardan getirdikleri yerel halkları, kendi uygarlıklarının üstünlüğünü vurgulamak için ziyaretçilerin ilgisine sunmuştur. Bu insanat bahçelerinde, dünyanın dört bir yanından getirilen insanlar, bazen hayvanlarla birlikte, kafeslerde veya açık alanlarda sergilenmiştir. Başlangıçta "insan gösterileri" olarak meşrulaştırılan bu sergiler daha sonra insanat bahçeleri adını almıştır. Sömürgeci insanat bahçeleri dönemi 1950'lerde sona ermiş olsa da benzer uygulamalar ve güç ilişkileri modern 'etnik turizm' bağlamında hala devam etmektedir. Özellikle postkolonyal devletler, ekonomik bağımlılıkları nedeniyle sömürge topraklarını uluslararası turistler için arzu edilen 'turizm destinasyonları' ve 'turistik figürler' olarak tanıtarak yerli halkları birer gösteri nesnesi olarak kullanmaya devam etmektedir. Güneydoğu Asya'daki etnik köyler, bu tür uygulamaların bir örneğini oluşturmaktadır. Bu makalede, insanat bahçelerinin oluşum süreci, ortaya çıkışındaki motivasyonlar ve işleyişleri ele alınmaktadır. İnsanat bahçelerini analiz ederken, kökenlerinden itibaren sömürgecilik döneminden postkolonyal dönemdeki turizm anlayışına evriliş sürecine odaklanılmaktadır. Bu bağlamda, insanat bahçelerinin tarihsel evrimi, Avrupa'daki kültürel ve sosyal değişimlerin bir yansıması olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İnsanat bahçeleri, postkolonyal turizm, sömürgecilik, insandışılaştırma, öteki

* Geliş tarihi: 13.05.2024. Kabul tarihi: 02.08.2024

** Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi
Orcid no: 0000-0001-7310-5661, sonert@sakarya.edu.tr

*** Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Orcid no: 0009-0009-8333-4252, rumeysabetulgunduz@gmail.com

Research Article

Reconstructing Colonialism through the Phenomenon of Human Zoos*

Soner TAUSCHER** , Rümeysa Betül GÜNDÜZ***

Abstract

Human zoos have attracted worldwide attention as a form of public exhibition that remained popular from the late 18th to the early 20th century. Such exhibitions reinforced the perception of "othering", often through the display of people brought from overseas colonial territories. This phenomenon is related to the West's desire to present the cultural differences in the regions it explored to its own societies. Europeans presented the local peoples they brought from the lands they explored to the attention of visitors in order to emphasise the superiority of their own civilisation. In these human gardens, people brought from all over the world, sometimes together with animals, were exhibited in cages or open spaces. Initially legitimised as "human shows", these exhibitions were later renamed human zoos. Although the era of colonial human zoos ended in the 1950s, similar practices and power relations still continue in the context of modern 'ethnic tourism'. Postcolonial states in particular continue to use indigenous peoples as objects of spectacle, promoting colonial territories as desirable 'tourism destinations' and 'tourist figures' for international tourists due to their economic dependence. Ethnic villages in Southeast Asia provide an example of such practices. This article analyses the formation of human zoos, the motivations behind their emergence and their functioning. In analysing human zoos, the focus is on their evolution from their origins in the colonial era to the postcolonial understanding of tourism. In this context, the historical evolution of human zoos is evaluated as a reflection of cultural and social changes in Europe.

Keywords: Human zoos, postcolonial tourism, colonialism, dehumanisation, other

---

* Received: 13.05.2024. Accepted: 02.08.2024

** Sakarya University, Faculty of Political Sciences
Orcid no: 0000-0001-7310-5661, sonert@sakarya.edu.tr

*** Sakarya University, Institute of Social Sciences
Orcid no: 0009-0009-8333-4252, rumeysabetulgunduz@gmail.com

İnsanat Bahçeleri Fenomeni Perspektifinden Sömürgeciliğin Mekânsal Yeniden İnşası

Giriş

Batı'nın coğrafi keşiflerle dünyanın dört bir yanına ulaşması tarihsel süreç içerisinde önemli etkiler yaratan bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde yeni toprakları keşfetmek amacıyla denizlere açılan Batı, bir yandan kendi sınırlarını genişletirken diğer yandan 'öteki' olarak nitelendirdiği medeniyetleri keşfetmeye başlamıştır. Bu dönem, ötekini coğrafi anlamda takip etmenin başlangıç noktasıdır. Stuart Hall, Batı'nın farklı coğrafyalardaki insanlarla karşılaşmasını üç ayrı döneme ayırarak 'öteki' kavramının ırkla ilişkisini açıklamaya odaklanmaktadır. İlk dönem, Avrupalı tüccarlar ile Batı Afrikalı krallar arasındaki köle ticaretinin ortaya çıkışına denk gelmektedir. İkinci dönem, Avrupa'nın Afrika'yı sömürgeleştirmesi ve kolonyal güçlerin yükselişini temsil etmektedir. Üçüncü dönem ise II. Dünya Savaşı'nın ardından 3. Dünya ülkelerinden Avrupa ve Amerika'ya gerçekleştirilen göçler dönemidir. Bu karşılaşmalar, Batı düşüncesinde 'ırksal farklılık' kavramının yerleşmesine neden olmuştur (1998). Batı'nın karşılaştığı farklı kültürleri, toplumları ve insanları "öteki" olarak nitelendirme eğilimi, insanlık tarihinde farklı sömürgeleştirme durumlarına sahne olmuştur. 1800'lerin sonlarından 1900'lerin ortalarına kadar Avrupa ve Amerika'da yaygınlaşan "insanat bahçeleri" fenomeni, bu ötekileştirme pratiğinin en çarpıcı örneklerinden biridir. 15. yüzyıldan itibaren, Avrupa'nın denizaşırı genişleme hareketi, farklı kıtalarda karşılaşılan kültürlerle, topluluklarla ve egzotik yaşam alanlarıyla etkileşimi başlatmıştır. Bu büyük keşifler ve genişleme dalgası, coğrafi sınırları aşmanın ötesinde, kültürel sınırları da esnekletirmiş ve şekillendirmiştir. Amerika'nın keşfi, Afrika'ya yapılan seyahatler, Asya ile olan ticaret hem coğrafi hem de kültürel anlamda bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. Böylece Batı, tarihinde ilk kez savaş durumu olmaksızın farklı kültürlerle temas kurmuştur. Yani Batı, savaş dışı bir ortamda, diğer kültürlerle etkileşime geçmiştir.

Batı'nın diğer kıtalardaki kültürlerle karşılaşması, özellikle keşiflerin başlangıcı olan 15. yüzyılın sonlarından itibaren hız kazanmıştır. Kristof Kolomb'un Amerika kıtasını keşfetmesi, Vasco da Gama'nın Hindistan'a ulaşması gibi olaylar, Batı'nın haritadaki alanını genişletmiştir. Bu karşılaşmalarda, Batılı gezginler farklı kültürleri

ve toplulukları da keşfetmeye başlamıştır. Coğrafi keşiflerin tarihi, Batı dünyasını önemli ölçüde etkilemiş, diğer medeniyetlere ilişkin anlayışını şekillendirmiş ve onlarla kurduğu ilişkileri etkilemiştir (Sidaway ve Power, 2005). Kristof Kolomb ve Vasco da Gama gibi isimlerle karakterize edilen Keşifler Çağı, yeni ticaret yollarını kullanıma açmış ve Batı ile diğer medeniyetler arasında kültürel alışverişi kolaylaştırmıştır. Bu karşılaşmalar her zaman barışçıl bir kültürel alışveriş olarak devam etmemiş, kaynaklar ve güç için rekabet nedeniyle sık sık çatışmalar ortaya çıkmıştır. Küresel boyuttaki çatışmaların karmaşıklığı, uluslararası düzeyde çatışma risklerini artırarak uluslararası barışı koruma çabalarını tehlikeye atmıştır (Gleditsch, 2007). Henüz Kolomb zamanında bile yerliler, bağlandıkları haraçları ödememe gibi sebeplerle katledilmişlerdir. 1494 ve 1498 yılları arasında üç yüz bin kişiden oluşan Hisoaniola halkının yüz bini bu sebeple öldürülmüştür. Hisoaniola halkından geriye 1508 yılında altmış bin kişi, 1548 yılında beş yüz kişi kalmıştır. Günümüzde ise adanın yerlilerinin tamamı katledilmiş durumdadır (Luraghi, 2019: 49). Amerika'nın keşfi, yerli Amerikalı kabilelerle ilk teması, farklı topluluklar arasında dil, gelenek ve yaşam tarzı farklılıklarını; Afrika ile olan etkileşimler ise köle ticaretinin yanı sıra zengin kültürel bir mirası beraberinde getirmiştir. Ancak, bu karşılaşmalar yalnızca farklı kültürleri tanıma çabalarıyla kalmamış, Avrupalılar, karşılaştıkları toplulukları genellikle kendi kültürlerini insanlığın yegâne uygar modeli şeklinde lanse ederek ötekileştirmiştir (Mora, 2008: 208). Farklı yaşam biçimleri, gelenekler ve inançlar, sıklıkla egzotik unsurlar olarak sunulmuştur. Bu durum "öteki" algısının ilk aşamalarını oluşturarak, farklı toplulukları ve kültürleri anlamak yerine, onların genellikle yabancı, anlaşılabilir ve hatta tehditkâr olarak görülmesine yol açmıştır.

İnsanat bahçeleri, bu karşılaşma ve öteki inşa sürecini somutlaştıran bir fenomen olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanat bahçeleri, Batı'nın sadece coğrafi sınırları aşmakla kalmayıp, aynı zamanda kültürel sınırların da ötesine geçerek, keşfettikleri yerlerdeki farklılıkları kendi halklarına sunma amacına hizmet etmektedir. Avrupalılar, keşfettikleri topraklardan getirdikleri egzotik hayvanları sergilemekle kalmayıp, bu bölgelerin yerel halklarını da adeta birer 'sergi' olarak ziyaretçilere sunarak, kendi uygarlıklarının üstünlüğünü vurgulamaya çalışmışlardır. İnsanat bahçeleri, dünyanın dört bir yanından getirilen yerlilerin, kafeslerde veya açık alanlarda, bazen hayvanlarla birlikte sergilenmesine dayanan bir gösteri şeklidir. Bu gösteriler, Batı'nın egemen güçleri tarafından, özellikle Avrupa ve Amerika'da, "insan

gösterileri" olarak adlandırılmıştır. Ancak bir süre sonra, bu adlandırma "insanat bahçeleri" veya "insan hayvanat bahçeleri" olarak değişmiştir.

İnsanat bahçelerinin tarihsel arkaplanı ve sosyo-politik bağlamına dair çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Purkayastha, kolonyal sergi pratiklerini ve arşivlerini dekolonize etmeyi amaçlayan çalışmasında, 19. yüzyıl kolonyal sergilerinin yanı sıra 1885 Liberty sergisindeki nautch dansçıları inceleyerek, canlı insan sergilerinin tarihsel kurgu aracılığıyla yeniden canlandırılmasının, dekolonize bir stratejiyle tartışmaktadır (2019). Abbattista, insanat bahçeleri ve insan sergileri kavramlarının Avrupa'nın erken modern ve modern dönemlerindeki kültürel pratiklerin bir parçası olduğunu savunmaktadır. Bu sergileri, 'ötekilerin' kamusal alanda teşhir edilmesinin bir aracı olarak aktarmaktadır. Abbattista, bu sergilerin sadece ırkçılık ve insandışılaştırma açısından değerlendirilmesinin yetersiz olduğunu, aynı zamanda medenileştirme ve Hristiyanlaştırma amaçlarını da barındırdığını belirtmektedir (2015). Purtschert, Zürih Masoala Halle'yi örnek alarak, beyazlığın mekansal yeniden dağıtımının bilimsel ve ırksal bir bakış açısıyla bağlantısını tartışmaktadır. 19. yüzyıl insanat bahçelerinin modern versiyonlarının, ırksal bakış açılarının popülerlik kazanmasında önemli bir rol oynadığını ileri sürmektedir (2014). Chikha ve Arnaut postkolonyal sanat eleştirileri ve performanslarının insanat bahçeleri kavramını yeniden nasıl ürettiğini incelemektedir. Yazarlar, bu performansların gerçek, kültürel otantik ve psikolojik ilkel beklentilere erişim talep ettiğini ve bu bağlamda eşitsizliklerin merkezi bir sorun olduğunu belirtmektedir (2013). Becklake ve Wynne-Hughes ise postkolonyal devletlerin turizm politikalarının, insan bahçeleri gibi kolonyal uygulamaların modern versiyonlarını yansıttığını öne sürmektedir (2023).

Bu çalışmalardan farklı olarak, bu makalede sömürgeci insanat bahçeleri döneminin 1950'lerde sona ermiş olmasına rağmen, benzer uygulamaların modern 'etnik turizm' bağlamında yeniden üretilmeye devam ettiği öne sürülmektedir. Özellikle postkolonyal devletlerin, ekonomik bağımlılıkları nedeniyle, sömürge ülkelerdeki yerli halkları uluslararası turistler için birer gösteri nesnesi olarak kullanmaya devam ettiği tezinden hareket edilmektedir. Bu makale, insanat bahçelerinin oluşumunu aktarmak için Batı'nın ötekiyle gerçekleştirdiği karmaşık karşılaşma ve inşa sürecine odaklanmaktadır. Batı'nın diğer kültürleri nasıl algıladığı, bu algıları nasıl inşa ettiği ve nihayetinde bu kültürleri Avrupa'ya nasıl aktardığı

konularını ele alarak, günümüzde hala etkilerini sürdüren bir tarihî arka plan sunulmaktadır.

Antropoloji ve Sosyolojinin Ortaya Çıkışı: Avrupa Merkezizetçilik Bağlamında Batı'nın 'Öteki' Algısı

Kimlik, içsel ve dışsal etkileşimlerin birleşimiyle oluşur. Birey yaşamı boyunca sürekli başkaları ile ilişki kurmakta ve kimlik başkaları ile kurulan ilişki sonucunda şekillenmektedir. Birey bu ilişkinin bir çıktısı olarak kimliğini oluşturabilmek için kendisi dışındaki ötekilere ihtiyaç duymaktadır. Başta sosyal bilimler ve ruh bilimleri gibi alanlarda, belirli bir kişi veya belirli bir grup kimliği karşısında farklılık gösteren veya alt grup olarak tanımlanan insanlar ve topluluklar 'öteki' olarak nitelendirilmektedir (Hall, 1996). Charles Taylor'a göre ise kimlik hem monolojik hem de diyalogik biçimde meydana gelmektedir. Diyalog, yani başkalarıyla iletişim kurma, kimlik oluşturmada daha etkilidir çünkü bu süreç, kendimizi hem tanımlamak hem de gerçekleştirmek için önemlidir. Monolog, diyalogun insan hayatındaki konumunu var oluşla sınırlandırarak diyalogik olanın yerini önemli ölçüde göz ardı etmektedir (2018: 54). Yüzyıllar boyunca insanlık, kendi kimliğini oluştururken, genellikle "Biz ve Öteki", "Doğu ve Batı", "Madeni ve Barbar" gibi ikili değerler üzerinden hareket etmiştir (Topcan, 2020: 348). Avrupa da kendi gücünü meşrulaştırmak için yüz yıllar boyunca diğer insanların ilerlemesini engellemiştir; bu süre zarfında 'medeniyet' adı altında, insanlığın büyük bir bölümünü etkileyen tinsel ve kültürel baskı uygulamıştır (Fanon, 2007: 303). Bireyin sahip olduğu etnik kökeni, vatandaşlığı, dini inancı, ırkı, cinsiyeti ve konuştuğu dil gibi ulusal sınırlar içinde kalan kültürel kodları, 'öteki' ile kurduğu ilişkilerde alt-üst ilişkisini gündeme getirmiştir. Örneğin, Antik Yunanlılar, Roma İmparatorluğu'nu barbar olarak tanımlamışlardır; aynı şekilde, Romalılar da egemen oldukları toplumları barbar olarak görmüşlerdir. Benzer şekilde, Aryenler, Yahudilere karşı, onlar da Filistinlilere karşı sömürgeci bir tutum takınmışlardır. Avrupalılar da kendilerini Afrikalıları sömürerek onlara bir yaşam bahşedecek kadar medeni olarak değerlendirmişlerdir (Schipper, 2009: 21).

Toplumların "ben" tasavvurları "öteki" ile kurdukları ilişkileri mutlak bir surette etkilemektedir. Öteki'ni bir zenginlik olarak değerlendiren toplumların benlik algısı ile öteki algısı arasında ne tür bir ilişki mevcutsa, ötekini tehdit olarak gören toplumların benlik algısı ile öteki algısı arasında bunun zıddı bir bağlantı mevcuttur. Yani bir birey

veya toplum, diğerlerini zenginlik olarak gördüğünde, çeşitliliği ve farklılıkları kendi benlik algılarına değer katan unsurlar olarak kabul eder. Ancak, bir tehdit olarak görenler, dış unsurları kendilerine zarar verici olarak algırlarlar, bu da kendi benlik algılarıyla çelişir ve bir tehdit olarak algılanan diğerlerinden kaçınma eğilimini gündeme getirir. Varoluşsal olarak kendisini evrenin merkezine koyan bir topluluğun, diğerleri olarak tanımladığı "öteki"ni 'barbar' veya 'parya' olarak görmekten çekinmemesi de benlik algısıyla kurduğu ilişkinin bir sonucudur (Kalın, 2007: 7). 'Öteki' ve 'biz' ilişkisi birbirini tamamlayan bir ilişkidir; öteki'ni dışlarken biz'i, biz'i oluştururken de öteki'ni biçimlendirilir (Hall, 1998: 41). Batı'nın 'öteki' algısı, antropoloji ve sosyoloji aracılığıyla gündeme getirilmiştir. Farklı kültürleri anlama ve açıklama çabası, genellikle Batı'nın kendi normlarına ve değerlerine dayalı bir ölçüt oluşturmasına neden olmuştur. Batı, keşfettiği toplulukları sıklıkla "geri", "vahşi" veya "gelişmemiş" olarak etiketleyerek, kendi kültürünü üstün gören bir anlayışı benimsemiştir. Batı'da hâkim olan bu anlayış, ötekiler üzerinde bir üstünlük kazanma çabasından ileri gelmektedir. Bu durum özellikle sömürgecilik döneminde, kültürel üstünlük anlayışının kökleşmesine ve diğer kültürleri sıklıkla 'öteki' olarak görmeye yönelik bir temelin atılmasına yol açmıştır. Böylece, Batı kendi yarattığı evrensel değerler çerçevesinde medeniyet seviyesine yükselmiştir (Acar, 2003: 13).

Sosyoloji ve antropoloji, modern ve Batı'ya ait disiplinlerdir. Sosyoloji, siyasi devrimler ve endüstri devriminin yol açtığı toplumsal sorunlara odaklanmıştır ve "modern toplum", "endüstri toplumu" ve "ileri" olarak tanımlanan Batılı toplumların dönüşümü üzerinde durmuştur. Antropoloji ise, enerjisini Batı dışındaki toplulukların incelenmesine yönlendirmiştir. Söz konusu topluluklar, Batı'nın kolonyal yayılma sürecinde karşılaştığı yeni topluluklardır ve "yeni ötekiler" olarak nitelendirilirler. Antropolojinin çalışmaları, yerli, kabile toplumları olarak tanımlanan bu "yeni ötekilerin" yaşadığı sömürge coğrafyası bağlamında temellendirilmektedir (Coşkun, 2008: 13). Antropoloji, Batı dışındaki, farklı toplulukları incelemektedir. Bu topluluklar, Batı'nın kolonyal yayılma sürecinde karşılaştığı yeni topluluklardır. 16. yüzyıldaki keşifler, dünyada, beyaz tenli Avrupalıya benzemeyen insanların ve toplumların da var olduğunu ortaya koymuştur. İnsan toplumlarının çeşitliliği ve farklılığına odaklanan antropoloji, Batılı ve modern olan "biz"den farklı, hatta aykırı olanı konu edinmektedir (Coşkun, 2008: 14). Sosyoloji ise Avrupa merkezliyetçiliğinin etkisinde kalmış ve birçok sosyolog, antropoloji gibi Batı'nın egemen kültürünü öne çıkaran bir

perspektif içinde, kendi kültürlerini diğerlerinden üstün gören bir anlayışı benimseyerek çalışmışlardır. Bu durumu Batı'nın kendisiyle özdeşleştirdiği "Medeniyet" kavramı üzerinden okumak mümkündür. Toplumsal ilerlemeyle paralel olarak kullanılan "Medeniyet" kavramı, 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa'daki elitlerin antropolojik öz temsiliyetinin belirgin bir göstergesi haline gelmiştir (Topcan, 2020: 348). Aydınlanma filozoflarının insanlığın evrensel bir aşaması olarak açıkladığı bu kavram, Batı medeniyetinin benzersiz normlar, tavırlar ve zihniyetlerle idealize edilmiş olduğunu ifade etmiştir. Bu medeniyet anlayışı, sadece teknolojik ve ekonomik ilerlemeyi değil, aynı zamanda insan hakları, demokrasi ve bilimsel düşünce gibi ilerici değerleri de içermiştir. Jacques Derrida'ya göre Batı medeniyeti, Beyaz Adamın Yaratılış Mitinden ibarettir (1982: 213). Bu "Mit", Edward Said'in "Şarkiyatçılık" adlı eserinde de ele alınmıştır. Said'e göre, Batı kavramının ontolojik bir istikrarı bulunmamaktadır ve Batı'nın Doğu'ya karşı üstünlük iddiası, Batı'nın kurumları ve öğretileri tarafından ortaya atılan bir söylemin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Said, bu çalışmasında Batı'nın Doğu'ya karşı üstünlük varsayımını eleştirmiş ve Batı'nın Doğu'yu "öteki" olarak algılayarak kendini üstün görmesinin ve bunun üzerinden yeni bir kimlik inşa etmesinin kökenlerini incelemiştir (2013: 12).

Batılı aydınlar, medeniyetin üstünlüğünü sosyal evrim süreci sonucunda varılan bir nokta olarak kabul etmiştir. 19. yüzyılın karmaşık sanayi toplumları, diğer toplumlara kıyasla sürekli bir değişim ve gelişim göstermiştir. Sosyal evrimcilerden Lewis Henry Morgan ve Herbert Spencer gibi düşünürler, insanlığın ve yaşadığımız dünyanın değişmez yasalar aracılığıyla yönetildiğini öne sürmüşlerdir. Onlar, insanlık tarihini, evrimsel ve ilerlemeci bir süreç olarak tanımlamışlar ve bunun küresel ölçekte büyüyen ve gelişen bir değişime tabi olduğunu belirtmişlerdir (Patterson, 1997: 45). Bu bakış açısından hareketle, medeniyet insanlığın geçirdiği evriminin zirvesinde yer alan en yüksek ve en gelişmiş kültürü ifade etmektedir (Topcan, 2020: 352). Fransız düşünürlerine göre; "barbarlığın" karşıtı olan "medeniyet" toplumların değerlendirilmesinde bir ölçüt belirlemektedir. Medeniyet, kentlerdeki çeşitliliği ve karmaşıklığı ifade etmektedir. Bu anlayış, entelektüel elit rekabetin baskın olduğu bir medeniyet anlayışı sunmaktadır. 19. yüzyılda Avrupalılar, medeni olmayan toplumların ideal medeniyet seviyesine ulaşmaları için çaba göstermişlerdir. Medeniyet kavramı, diğer toplumların medeni olabilmesi için tek bir standart olduğu varsayımını içermektedir (Huntington, 2015: 47). Batının sözde diğer toplumların

medeniyetini artırma girişimleri ciddi sınır ihlalleriyle sonuçlanmıştır. Zizek'e göre (2006: 17) gerçek manada "öteki"yle gerçekleştirilen temas son derece kırılğan bir niteliğe sahiptir; herhangi bir temas anında, "öteki"nin mahremiyet alanına şiddetli bir müdahaleye dönüşebilir. Ele alınması gereken temel sorun, "öteki"nin kimlik figürü olarak korkunun kaynağı olmasıdır. Kimlik öncelikle bir korku meselesidir; "öteki" korkusu, "öteki"nin bedenindeki nesnesini bulan bir hiçlik korkusudur. Öteki olmadan, varlığın anlamsızlığı ve buna bağlı olarak bir boşluk hissi ortaya çıkar. Bu boşluğu doldurmak amacıyla, modern bilimsel anlayışı "öteki" kavramını somut bir alan olarak ele alır. Ötekiyle aramızda kesinlik olmaması, sınırların akışkanlaşmasını sağlar ve nerede başlayıp nerede bittiği belli olan sınırları ortadan kaldırır (Dalıcı, 2013: 88). İnsanlık tarihi boyunca var olan kimlik arayışı, bireyler arası etkileşimi ve devletlerin oluşumunu tetikleyen bir faktör olmuştur. Bu süreç, kaynakların adaletsiz dağıtımı gibi olguların ortaya çıkmasıyla birlikte, toplum içerisinde ayrımın artmasına ve çatışmaların yaşanmasına sebep olmuştur. Bu nedenle, toplumlar arasında uzun süredir devam eden ötekileştirme tartışması, özellikle son iki yüzyılda modern ulus-devletlerin ortaya çıktığı Avrupa'da yaşanmıştır (Tauscher, 2023: 154).

İnsanat bahçeleri, bu "öteki" algısının somutlaşmış bir yansımasıdır. İnsanat bahçeleri, postkolonyal bir analiz bağlamında incelendiğinde, Batı toplumlarının egemenliklerini ve üstünlüklerini vurgulama aracı olarak ortaya çıkmıştır. On sekizinci yüzyıldan yirminci yüzyılın başlarına kadar, sergilenen nesnelere 'gerçek insanlar' olduğu bir halka açık sergi biçimi dünya çapında popülerlik kazanmıştır. New York'tan Londra'ya, Viyana'ya, Moskova'ya hatta Tokyo'ya kadar dünyanın pek çok bölgesinde gerçekleştirilen bu sömürge sergileri, çoğu zaman denizaşırı sömürgelerden 'ithal' edilen kişilerin fiziksel ve daha sonra politik-ekonomik ve sosyo-kültürel farklılıklarını vurgulayarak 'ötekilik' pazarlamıştır. Bu eşitsiz temsil biçimleri genellikle 'insanat bahçeleri' (human zoo) olarak adlandırılmıştır (Blanchard, Bancel, Boetsch, Derdo ve Lemaire, 2008). Bu bahçeler, keşfedilen farklı kültürleri, etnik grupları ve "yeni ötekileri" sergileyerek Batı'nın medeniyetini öne çıkarmıştır. Ancak, bu sergileme pratikleri, "medeni" olduklarını iddia eden Batı toplumlarının, kendilerini "barbar" olarak algıladıkları diğerleriyle aralarındaki ayrımı pekiştirmiştir. Bu tür insan gösterileri; ötekileştirme, aşağılama ve insandışılaştırma pratiklerini besleyerek, Batı'nın kendini üstün görmesini sağlamıştır. Öteki insanlar, sanki birer hayvan gibi sergilenerek, Batı'nın "medeniyetinin" karşısında geri ve ilkel olarak

konumlandırılmıştır. Ayrıca, bu gösterilerin günümüzdeki yansımaları postkolonyal turizmin bir parçası olarak da değerlendirilebilir. Postkolonyalizm, gelişmiş ülkelerin siyasi, kültürel ve ekonomik güçlerini kullanarak, eski sömürgelerde etkili olma çabasıdır. Bu, sömürgecilik döneminin sona ermesinden sonra bile, gelişmiş ülkelerin hala eski sömürgelere yönelik doğrudan veya dolaylı bir şekilde etkili olmasını ifade etmektedir (Xie, 1997: 11). Bu bağlamda postkolonyal turizm ise gelişmiş ülkelerin (özellikle Batı'nın) eski sömürgelerde turizm endüstrisini manipüle etmesi veya kontrol etmesi şeklinde tanımlanmaktadır (Winter, 2007).

Batı toplumları, bugün de kolonileştirdiği ülkeleri turistik bir cazibe merkezi olarak kullanarak, egzotikleştirilmiş "ötekileri" görmek isteyen ziyaretçilerin ilgisini çekmektedir. Bu durum da sömürgeci zihniyetin ve üstünlük duygusunun modern bir yansımasıdır. Batılıların üçüncü Dünya halklarını ve kültürlerini görmeye yönelik arzusu, bir paradoks barındırmaktadır. Üçüncü Dünya'ya seyahat etmek yerine, Batı şehirlerinin çevresindeki göçmen mahallelerini ziyaret etmek, üçüncü Dünya'nın yaşamını görmek için tercih edilen bir yöntem olmamaktadır. Batı yakınındaki yerliyi itici bulup arasına mesafe koyarken, uzakta bulunan yerliye karşı bir merak duymaktadır. Yakındaki yerliyi potansiyel tehlike olarak görürken, uzaktaki yerlinin rutinlerini deneyimlenmesi gereken bir nesne olarak görmektedir. Batılı turistlerin, kendi otantik mekanlarında yaşayan egzotik ötekileri ziyaret etme arzusu, birinci Dünya kentlerinde yaşayan göçmenlerin varlığını görünmez kılan mekânsal düzenlemelerle daha da anlamsız hale gelmektedir. Yerli Batılı'nın mekanındayken kaçınılması gereken tehlikeli bir nitelik barındırırken, Batı'ya uzak konumlandığında arzulanabilir ve haz veren bir nesne haline gelmektedir (Yeğenoğlu, 2003: 56). Sonuç olarak, insanat bahçeleri, Batı'nın egemenlik ve üstünlük iddialarını destekleyen bir gösterge olarak ortaya çıkmış ve ötekileştirme, ayrımcılık ve sömürgecilik gibi olumsuz pratikleri beslemiştir. Bu tür gösterimler, insanların değerini kültürel kökenlerine göre belirleme eğilimini desteklemiş ve çeşitli insan hakları ihlallerine sahne olmuştur. Sosyoloji, genellikle Batı perspektifinden yerel bir uğraş olarak algılanmıştır, çünkü bu disiplin kendi kültürlerini anlama amacı taşımaktadır. Öte yandan, antropolojinin batı dışı toplumları gözlemleme niteliği, uzak coğrafyalara seyahat etmeyi ve yerinde yaşamayı gerektirmektedir. Ancak, bu pahalı ve profesyonellik gerektiren durumu aşmanın bir yolu olarak, Batı yerel toplumuna

"öteki" kavramını tanıtmak ve "büyük medeniyet" ile ayırım yapmanın toplumun her kesimine yerleştirilmesi için, human zoolar aracılığıyla "ötekini" Avrupa'ya taşımıştır.

İnsanat Bahçelerinin Tarihi ve Batı'nın 'Öteki' İdealleştirmesi

On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılın sonlarında, kolonilerden zorla alınan yerli halk, ücret karşılığında, ziyaretçilerin eğlenmesi ve bilgilendirilmesi amacıyla (genellikle zorla ve sert bir şekilde) Avrupa'ya getirilerek fuarlarda, sergilerde ve hayvanat bahçelerinde sergilenmiştir. Kitlesel 'tüketici gösterileri' (McClintock, 1995) olarak da adlandırılan bu tür 'insanat bahçeleri' 'egzotik ötekileri görmek isteyen milyonlarca Avrupalının ilgisini çekmiştir (Putnam, 2012). Birçok Avrupalı ve Kuzey Amerikalı, vahşi olarak nitelenen yerlilerin düzenli olarak sergilendiği hayvanat bahçesinde 'egzotik insanlarla' ilk yüz yüze temaslarını gerçekleştirmiştir (Blanchard, Bancel ve Lemaire 2008, 15). Hamburg kökenli hayvan terbiyecisi ve tüccarı Carl Hagenbeck (1844-1913), göçebe Samiler'i ('Laplanders'), Mısır Sudan'ından Nubyalılar'ı, Kuzey Amerika Kızılderililerini, Hindistan'dan yerlileri, Eskimolar ve Zulular gibi çeşitli grupları, Volkerschau adı verilen etnik gösterilerde birçok Avrupa şehirlerinde sergilemiştir (Purkayatsha, 2019: 4).

Avrupa ve Amerika'da dünyanın çeşitli yerlerinden getirilen bu yerli halklar, "insanat bahçesi" adı verilen tesislerde kafeslerde tutularak, sanki birer "hayvan" gibi sergilenmişlerdir. O dönemde, bu olaylar genellikle "insan gösterileri" olarak adlandırılrsa da birkaç yıl sonra, bu tür etkinlikler "insanat bahçeleri" veya "insanat bahçeleri" olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Avrupa'da açılan insanat bahçeleri, Afrika, Asya, Avustralya ve Güney Amerika gibi kolonilerden getirilen insanları görmek isteyen birçok ziyaretçinin ilgisini çekmiştir. Fransa ve Belçika'daki bazı insanat bahçelerinin günlük ziyaretçi sayısının yaklaşık 40 bin olduğu tahmin edilmektedir. Bu tür etkinlikler, seyircileri, o dönemde kendilerine değer atfedilmeyen insanların geleneklerini, günlük rutinlerini, ritüellerini ve danslarını izlemeye ve onları yaftalamaya teşvik etmiştir. İnsanat bahçeleri aynı zamanda 19. yüzyıl Fransa'sında da popüler bir etkinlik haline gelmiştir. 1870-1871 yılları arasında, Paris şehri Prusya Krallığı tarafından kuşatıldığında, hayvanat bahçesindeki hayvanların avlanması sonucunda bu hayvanların yerine daha fazla hayvan getirmek yerine, Paris'in özellikle Eyfel Kulesi'nin yakınında bulunan insanat bahçeleri ile doldurulması buna örnek gösterilebilir. Aynı dönemde, insanat bahçelerinin Belçika'nın büyük

şehirlerinde de popüler hale geldiği bilinmektedir. 19. yüzyılın sonlarında, Belçika koloni yetkilileri, ülkeden yüzlerce Kongolu insanı zorla alarak kendi halklarına sunmak üzere Belçika'ya getirmiştir. Belçika Kralı II. Leopold, 1897 yılında Brüksel'de bir insanat bahçesi kurduştur. Yaklaşık 260 Kongolu insan bu bahçede sergilenmek üzere alıkonmuştur. Brüksel'in doğusundaki insanat bahçesini yaklaşık 1,3 milyon Belçikalı ziyaret etmiştir. Avrupa'daki insanat bahçelerinde genellikle Afrikalı insanlar sergilenirken, Amerika'daki insanat bahçelerinde Filipinliler sergilenmektedir. ABD ve Batı Avrupa'yla birlikte İskandinav ülkelerinde de insanat bahçeleri kurulmuştur. Örneğin Norveç'in Oslo şehrinde 1914 yılında bir insanat bahçesi kurulmuştur. Bu bahçede yaklaşık 80 Afrikalı erkek bulunmaktadır ve düzenlenen gösterilere halkın yüksek düzeyde katılım sağladığı bilinmektedir. Norveç halkının büyük bir kısmının Oslo İnsanat Bahçesi'ni ziyaret ederek ve Senegal kültür ve geleneklerini öğrenmişlerdir (The Independent, 2016). 1889'da Fransa'nın başkenti Paris'te düzenlenen uluslararası fuarın bir parçası olarak insanat bahçesi bulunmaktadır ve bu küresel sergiye en az 18 milyon kişi katılmıştır. Bu sergide, 400 Afrikalı erkek, bazıları çıplak olarak, sadece kendi özgün kıyafetleriyle sergilenmiştir. İnsanat bahçeleri kuruldukları yıllarda, beyaz ırkın üstün olduğu görüşünü destekleme hususunda önemli bir rol oynayarak birçok antropoloğun ırkçı görüşler içeren araştırmalar yapmasına ve kitaplar yayınlamasına zemin hazırlamıştır. 1904 yılında Missouri'deki St. Louis'de yapılan uluslararası serginin ardından, Amerikalı antropolog WJ McGee, evrim teorisiyle uyumlu olarak, beyaz ırkın en üstte yer aldığını ve siyahilerin en altta olduğunu savunan yeni teoriler geliştirmek için çalışmalar yürütmüştür. Aynı dönemde, 1918'de Amerikalı avukat Madison Grant, insanat bahçelerinde yaptığı çalışmalardan yola çıkarak, birçok ırkçı teoriyi içeren bir kitap yayınlamış ve bu kitapta beyaz ırkın diğer tüm ırlardan daha üstün olduğu fikrini savunmuştur (The Independent, 2016).

Bireylerin egzotik gösteriler olarak sergilendiği bu insanat bahçelerinin tarihi, Batı'nın emperyalist uygulamalarıyla paralellik göstermektedir. Bu insan sergileri, Batı dünyasının Avrupalı izleyicilere sözde "öteki" halkları sunmasının, sömürgeci üstünlük ve ötekilik ideolojilerini sürdürmesinin bir aracı olmuştur (Clement, 2019). Bu insanlık dışı uygulamanın en talihsiz örneklerinden biri, zorla alıkonduktan sonra 1904 Saint Louis Dünya Fuarı'nda sergilenen ve daha sonra New York'taki Bronx Hayvanat Bahçesi'nde maymunlarla birlikte kafese kapatılan Kongolu Ota Benga'nın

olayıdır. Kongo'da, Kasai Nehri yakınında yakalanan Ota Benga, daha sonra 1904 Amerikalı kâşif ve misyoner Samuel Phillips Verner tarafından Batı Afrika'dan kaçırılarak Saint Louis Dünya Fuarı'nda (Missouri) ve Bronx Hayvanat Bahçesi'nde sergilenmiştir. Bu gösteriler, Ota Benga'nın Pigme etnik kökeni ve kısa boylu fiziksel özellikleri nedeniyle insanlar tarafından ilgi çekici bulunmuştur. Sonrasında 1906 yılında New York'da bulunan Bronx Hayvanat Bahçesi'nde 'Maymun Evi'nde, primatların evrimini göstermenin ırkçı niyetiyle maymunların yanında kafese kapatılmıştır. Ota Benga, 1916 yılında, Bronx Hayvanat Bahçesi'nde yaşadığı insanlık dışı, sömürgeci ve ırkçı olayların etkisinden çıkamayarak intihar etmiştir (Clement, 2019). Bu insanat bahçesi sergilerinin milyonlarca insanın ilgisini çektiği bilgisinden yola çıkarak (örneğin 1931 Paris Sömürge Sergisi için altı ayda 33 milyon kişi) (Groo, 2016: 44), insanat bahçelerinin coğrafi konumların politik kullanımlarına yönelik amaçlar taşıdığı açıkça anlaşılmaktadır. Bu sayede emperyalist düzen, Avrupa'nın sömürgeleştirdiği toplumlar üzerindeki üstünlüğünü yeniden kurgulayarak ve bu sömürgecilik pratiğini meşrulaştırarak kolonyalist bir küresel vizyon oluşturmuştur. Bu vizyon, Avrupa'nın kendisini medeniyetin öncüsü olarak görme ve diğer bölgelerdeki toplumları kontrol altında tutma eğilimiyle ilişkilidir (Clement, 2019: 281). Carl Hagenbeck'in öncülük etmiş olduğu insanat bahçesi girişimleri 1870'lerde, "bilimle" entegre edilmiş yeni bir sergileme tarzı ortaya çıkarmıştır. Bu sergiler, gerçek halkları gerçek hayatlarında temsil etme iddiasıyla bilim ve tiyatro arasında bir köprü kurmuştur. Diğer medeniyetlerle yapay bir şekilde oluşturulan "doğal ortamlarında" tanışma vaadi, Batı medeniyetinin zarar vermediği gibi görünen insanları görmeye istekli Avrupalı izleyicileri bu insanat bahçelerine çekmiştir. Bu bağlamda, kendi ülkelerinde doğal ortamlarında yaşayan yabancı halklar profesyonel "vahşilere" dönüştürülmüş ve yeni kitle eğlence aracı olarak kullanılmış ve antropoloji amacıyla etnolojik malzemeye dönüştürülmüştür (Qureshi, 2011: 6). "Egzotik ötekilere" duyulan büyük ilgi, insan evrimi ve insanlığın kökenlerini inceleyen ırk araştırmaları alanıyla yakından ilişkilidir. İnsanlığın ilerlemesini ve farklı evrelerini gösteren emperyal bilimin yanı sıra, dünya fuarları gibi etkinliklerde ırksal temaların vurgulanması gibi alanlar da ortaya çıkmıştır (Purtschert, 2015: 515). Hagenbeck'in kolonilerden getirdiği yerli halkın çoğunu insanat bahçelerine koymadan önce muayene eden ünlü Alman Doktor Rudolf Virchow da bu bilimsel çabaları desteklemiştir. Aynı zamanda birçok imparatorluk, bilim insanlarına sergiye ücretsiz erişim hakkı vermiş ve bilim camiası

için özel etkinlikler düzenlemiştir. İnsan bahçeleri, yetişkinlere ve çocuklara insan gelişimi ve evrimcilik hakkında bilimsel dersler vermek için ideal yerler olarak lanse edilmiştir. Bunun bir sonucu olarak Basel Hayvanat Bahçesi, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında okullara tüm insan sergilerine indirimli giriş hakkı tanımıştır (Purtschert 2015; Staehelin 1993: 114). İnsan bahçelerinin çoğunun 1930'larda ortadan kaldırılmasına rağmen, İsviçre'de uzun bir süre, yani 1960'a kadar varlığını sürdürmesi dikkat çekicidir (Purtschert, 2015: 516). İsviçre'nin aksine, Almanya'da insan bahçesi geleneği, Haziran 2005'te Augsburg Hayvanat Bahçesi'nde düzenlenen 'Afrika Köyü' adlı sergiyle tekrardan gündeme gelerek büyük bir tartışma konusu olmuştur. Sergi, Afrikalı zanaatkarları, müzisyenleri ve kuaförleri barındırarak ziyarete gelen halka Afrika kültürünü daha yakından tanıtmayı amaçlamıştır ancak bu girişim, ırkçılık karşıtı aktivistlerin sert tepkisine neden olmuştur. Sergiden önce, 'Almanya'daki Siyahlar İnisiyatifi' adlı bir grup tepki olarak bir mektup paylaşmışlardır. Bu mektupta, siyah insanların, egzotik nesnelere ve hayvanlarla birlikte kırsal kesimde yaşayan veya zamanın dışında görünen bir dünyada insan olmayanlar veya alt insanlar olarak algılanmasının, sömürgeci bir bakış açısının yeniden üretildiği eleştirisi yer almıştır (Piesche vd., 2005).

Batının, kendisi dışındaki toplumlara yönelik rasyonalist ve evrenselci bakış açısı, ötekinin kendi tarihsel gelişimini ve kültürel öğelerini özgürce sunabileceği etik bir alanı ortadan kaldırmaktadır. Batı, kendisini rasyonel akla, modernliğe ve ilerlemeye sahip bir merkez olarak konumlandığı için, ötekini Batılı niteliklere ait olmayan bir nesne olarak ön kabulde bulunur. Bu bakış açısına göre, ötekinin ne olduğundan ziyade ne olmadığına odaklanılmakta ve modern benliğin sahip olduğu tüm öğelerden yoksun olan kültürel bir nesne olarak tanımlanmaktadır (Keyman, 2000: 218-222).

19. yüzyılın ortalarında, Avrupa'da ötekini anlatma biçimi, sergileme biçimine dönüşmüş insan bahçeleri de bu anlayışın bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu bahçeler, coğrafi sınırları aşan ötekini fiziksel olarak sergileyerek, Batı toplumlarına 'doğal yaşam' ve 'vahşi topluluklar' deneyimini sunmayı amaçlamıştır. Sömürgecilik döneminde, bu bahçeler, ötekini birer cazibe merkezi haline getirerek, Batı'nın üstünlüğünü vurgulama aracı olarak kullanılmıştır. İnsan bahçeleri, Batı'nın kendini idealize ettiği bir platform olarak hizmet etmiştir. Bu bahçelerde sergilenen insanlar,

Batı'nın 'medeniyetini' temsil ederken, aynı zamanda 'öteki' olarak adlandırılan kültürleri, ırkları ve toplulukları ötekileştirmek amacıyla kullanılmıştır. Bu bahçeler sergilenen insanları, insanlığın en aşağısında yer alan değersiz bir tür olarak görmeye yönelik bir yaklaşımın ürünüdür. Batı, kendi kültürünü, bilimini ve yaşam tarzını üstün ve evrensel olarak kabul ederken, gösteriye çıkarılan diğer kültürleri ise eksik, geri veya doğadan gelmiş olarak nitelendirmiştir. İnsan bahçeleri, yerli topluluklardan bireylerin Batılı seyircilere egzotik atraksiyonlar olarak sunulduğu ve sömürgecilikle iç içe geçmiş karanlık bir geçmişe sahiptir. Bu insan sergileri, açık bir şekilde insan haklarını ihlal etmiş, bireyleri yalnızca merak nesnelere indirgemekle kalmamış, aynı zamanda zararlı stereotipleri de pekiştirmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan Birleşmiş Milletler ve bu kurumsallık içinde kabul edilen insan hakları sözleşmeleri ile insanlık onuru ve değeri gibi yeni kavramların türetilmesi, sonuç olarak sömürgeciliğin sona ermesiyle birlikte insan bahçelerinin de sona ermesine yol açmıştır. Ancak, Batı'nın ötekine duyduğu egzotik ilgi, özellikle eski sömürgelerine sona ermemiş, form değiştirerek varlığını sürdürmüştür. Bu bakımdan insan bahçelerini postkolonyal bir bakış açısıyla analiz etmek, bu insanlık dışı uygulamaların kökenlerini ve sonuçlarını anlamak için son derece önemlidir (Banerjee ve Prasad, 2008). İnsan bahçelerinin postkolonyal analizi, bu gösterilerin sömürgeci üstünlük ve ötekilik ideolojilerini nasıl sürdürdüğüne ve yerli halkların boyun eğdirilmesini meşrulaştıran hiyerarşileri nasıl pekiştirdiğine ışık tutmaktadır. Bu hayvanat bahçelerinde insan bedenlerinin metalaştırılması, sadece sergilenen bireyleri insanlıktan çıkarmakla kalmamış, aynı zamanda Batı dışındaki tüm kültürlerin egzotikleştirilmesine ve nesneleştirilmesine de zemin hazırlamıştır (Brown, 2014).

İnsan Bahçelerinden Ötekinin Yerelde Sunulması Bağlamında Kitlese Turizmin Popülerleşmesi

İnsan bahçeleri, Avrupalılar ve sömürgeleştirilen toplumlar arasındaki post-sömürgeci söylemlere ve farklılık hiyerarşilerine dayanmakta ve bunları yeniden üretmektedir. (Cariou, 2016; Manderson, 2018; Purkayastha, 2019; Purtschert, 2015; Putnam, 2012) Bu süreç, insanların 'kafesleme' ve 'sahneleme' gibi pratiklere maruz kaldığı bir dönemi ifade etmektedir (Chikha ve Arnaut, 2013). Bu pratikler bağlamında, 'egzotik ötekiler' genellikle kendi doğal yaşam alanlarından soyutlanmış

ve Avrupalı izleyicilerin önünde günlük rutinlerini icra etmeye zorlanmışlardır (Chikha & Arnaut, 2013; Manderson, 2018; Putnam, 2012). Bu farklılığı kanalizasyon eden insan gösterileri Avrupalıları modernite, ilerleme, ırk ve kendilerinin üstün olduğu fikrini lanse eden daha geniş bir dünya hakkında aydınlatmıştır (Purkayastha, 2019; Putnam, 2012). İnsan bahçeleri, Avrupa ilerlemesi altında yok olmaya mahkûm olduğu düşünülen yerli ötekileri egzotik doğa ve hayvanlarla aynı seviyeye indirgemenin bir aracı olarak kullanılmıştır (Becklake ve Hughes, 2023: 6). İnsan bahçeleri, izleyicileri 'onlar' ile 'biz' arasında fiziksel ve sınıfsal bir ayrımı vurgulayan belirgin sınırlar (örneğin, kafesler, giriş kapıları, bariyerler) içinde insanların sergilenmesine dayanmaktadır. Buralar, ziyaretçilere izlenenlerle izleyiciler arasında bir ayrımın var olduğunu dayatırken, aynı zamanda insanların farklılıklarını göstermek ve vurgulamak için tasarlanmış mekanlardır (Trupp, 2011: 140). Avrupa'da, Carl Hagenbeck (1844-1913) gibi isimler, 1870'lerde Lapps (Sami), Nubyalılar, Masailer, Samoalılar ve diğer grupların popüler "insan sergilerini" (Völkerschauen) organize etmeye başlamıştır. Antropozoolojik sergiler adı altında düzenlenen bu sergiler, izleyicileri farklı kültürlere ve insan gruplarına yönelik bilinçlendirmeyi amaçlamıştır. Bu sergiler 1950'lere kadar, Batı'nın 'öteki' algısını pekiştiren, ırkçılığın ve ayrımcılığın aracı olarak hizmet etmiştir. Ancak, insan haklarının ön plana çıkması ve küresel bilincin artmasıyla birlikte, bu insan bahçeleri 1958'de kapanma noktasına gelmiştir. İnsan haklarına dair bilincin artması, bu tür etkinliklere olan tepkiyi güçlendirmiş ve insan bahçelerinin kapanmasında etkili olmuştur. Bu tür gösteri ve sergilere olan ilginin azalmasının nedenleri arasında sömürge imparatorluklarının azalan gücü, daha eleştirel bir kamu bilinci ve yeni kitle eğlence araçlarının ortaya çıkması yer almaktadır.

Öte yandan bu fenomen farklı şekillerde hala varlığını sürdürmektedir. 1958'de insan bahçelerinin kapanması bir dönemin sonu olmakla beraber bu fenomenin yeni şekillerde ortaya çıkışının başlangıcı olarak da görülmelidir. Neoliberalizm ve kapitalizmin etkisi altında, insanlar ve doğal çevre arasındaki ilişki yeniden şekillenmiştir. Bu süreçte, yeni bir sömür biçimi ortaya çıkmıştır. Safari turları, şehir turları ve benzeri turistik etkinlikler, diğer kültürleri ve doğal ortamları turistik cazibe olarak pazarlayarak, insanları farklı coğrafyalara doğru bir ötekini ziyaret etme eğilimine yöneltmiştir. Bu, insanların doğal dünyayı deneyimleme şeklini değiştirmekle birlikte diğer kültürleri ve toplulukları da bir tür tüketim nesnesi haline

getirerek, sömürünün evrimleşen bir biçimini temsil etmektedir. Bu, başka topluluklara ve doğal ortamlara karşı bir tür mekansal istilayı ifade etmektedir. Aynı zamanda yaşayan öteki'ni temsil etmenin çağdaş biçimlerine belgesellerde, canlı performanslarda ve özellikle turizm endüstrisi alanında rastlanabilmektedir (Trupp, 2011: 141). Bunun en radikal, vahşi ve insandıışı yansıması Bosna Savaşında sivilleri öldürmenin bir turizm aracına dönüştürülmesinde görülmüştür. Zupanic'in (2022) "*Sarajevo Safari*" belgeselinde, 1992- 1996 Bosna Savaşı sırasında Sırp'lar tarafından kuşatılan şehirde bir turizm aracı olarak insanları öldürmek için Sırlara para ödeyen Batılı zenginler anlatılmaktadır. Belgesel hazırlık sürecinde gerçekleştirilen araştırmaya göre Bosna kuşatması sırasında Amerikalı, Rus, İtalyan ve Kanadalı zenginler Saraybosnalılara ateş edilen Sırp keskin nişancı mevzilerinden sivilleri öldürmek için Sırp ordusuna para ödeyerek cephelerden ateş etmiştir. Para karşılığında bu eylemi gerçekleştiren Batılı zenginler ilk önce Belgrad'a gelip ardından özel araçlarla Sırp cephelerine götürülmüştür. Konforlu koşullarda konaklayan Batılıların sivillere ateş açmalarına fırsat verilmiştir. Belgeselde bu zenginlerin çocukları hedef almak istediklerinde daha fazla para ödemeleri gerektiği bilgisi de yer almaktadır (Serbestiyet, 2022). Belgeselin fragmanında bu insan safarisine şahit olan, Sırp cephelerinden hedef alınarak öldürülen Saraybosnalıların yakınları yer almakta ve yaşadıklarını aktarmaktadır. Belgeselin yönetmeni ve senaristi olan Zupanic, söz konusu iddiaları "bir tür safari ve insan avı" olarak tanımlamaktadır (Sarajevo Times, 2022). Batılı zenginlerin ekonomik güçleri aracılığıyla savaş bölgesinin doğrudan bir nesnesi haline gelmeleri, savaşın salt askeri bir olgu olmaktan çıkarak ekonomik ve politik dinamiklerin etkisiyle şekillendiğini göstermektedir. Saraybosna'da yaşanan bu durum Batılı zenginlerin ötekine yönelik egzotik bir macera arayışı olarak açıklanabilir. Söz konusu eylemleri gerçekleştiren zenginler, insanat bahçelerindeki benzer şekilde, savaş bölgesindeki sivilleri hedef alarak insanlık dışı bir av ve safari deneyimi yaşamışlardır.

Öteki temsiliyetinin turizm endüstrisinde kullanıldığı bir başka örnek Güneydoğu Asya'da, sergilenen ana öznenin gerçek insanlar olduğu insanat bahçeleri ve dünya fuarları geleneğini sürdüren etnik köyler ve etnik tema parklarında karşımıza çıkmaktadır. Asya Pasifik Bölgesinde bulunan Güneydoğu Asya, turizmin son 30 yılda hızla gelişmesi sonucunda önemli bir turizm destinasyonu haline gelmiştir (Horwarth HTL, 2018). Güneydoğu Asya ülkelerinde gerçekleştirilen

ekoturizm, “otantik” yerel kültürün tüketimi ile betimlenmektedir (Craik, 1994). Günümüzde Pasifik Kıyıları, Asya, Afrika ve Güney Amerika’da kolonyal miraslar gibi eski sömürge alanları turistik mekanlara dönüştürülerek, özellikle Avrupalı ve Amerikalı turistler için sıkça tercih edilen yerler haline gelmiştir (Craik, 1994). Batılı turistlerin gerçekleştirdiği ekolojik turlar, daha önce karşılaşılmamış kabile kültürlerini yerinde deneyimlemek amacıyla tercih edilmektedir. Dolayısıyla da ekoturizm söylemi genellikle ötekilik üzerinden inşa edilmektedir (Akay, 2022: 5).

Modern insanat bahçeleri ile postkolonyal turizmin bir aracı olan insan sergileri arasında birtakım farklılıklar bulunmaktadır. Modern insanat bahçeleri, sınırları belirlenmiş bir alanda kurulan, giriş kapısına sahip olan ve bir ücret karşılığında içeriye girilebilen sergilerdir ve temel amacı egemen güç tarafından öteki kültürlerin sergilenmesi yoluyla kendi medeniyetinin meşrulaştırılmasıdır. Bu insanat bahçelerinde ötekiyle temas, yerel halkların Avrupa’ya getirilmesi yoluyla gerçekleşmektedir. Postkolonyal etnik temalı parklar veya köyler ise yerel halkı ve kültürel uygulamaları yerinde ziyaret etmeye dayanan etnik turizm fenomeninin bir parçası olarak görülebilir. Turistler, eğlenceli bir deneyim olarak görünen egzotik gelenekleri tüketmek için bu cazibe merkezlerini bizzat ziyaret ederek yerinde deneyimlemektedir (Trupp, 2011: 142). Batı’nın 18. Ve 19. Yüzyıllarda gerçekleştirdiği kolonyal sergiler genellikle kolonilerden insanları kendi halklarına göstermek için ithal ederken, tema parkları veya etnik köylere sahip olan uluslar kendi vatandaşlarını işe alarak maaşlı bir biçimde çalıştırmaktadır. Özellikle Güneydoğu Asya’da rastlanan bu tür etnik köyler genellikle kültürel, sosyal veya siyasi olarak çoğunluk nüfusunun dışında kalan azınlık gruplara ait insanlardan oluşmaktadır. Güneydoğu Asya’da yer alan ekoturizm faaliyetleri, genellikle yoksul olan yerlilerin yaşamlarını sürdürdüğü kırsal alanlardır. Dolayısıyla bölgedeki ekoturizm, yerli halkların gündelik yaşamlarını metalaştırarak turistlerin ilgisine sunmaktadır (Akay, 2022: 11). Örneğin, Tayland’daki 'Uzun-Boyunlu-Kayan' köylerinde, sergilenen köylülerden bazıları Tayland vatandaşlığına sahip olmayan azınlık grup üyelerindedir. Bu turistik alanlar, eski kolonyal sergilerle benzer amaçlarla hem eğlence hem de siyasi amaçlar için hizmet etmektedir. Bruner’in Çin, Endonezya ve Kenya’da bulunan etnik köyler ve tema parkları üzerinde yürüttüğü araştırmasına göre, bu cazibe merkezleri ulusal hükümet tarafından kurulmakta, sahiplenilmekte ve yönetilmektedir. Bu etnik cazibe merkezleri hükümetler tarafından

hem ulus kimlik inşası için hem de turizm kapasitesinin artırılması için araç olarak görülmektedir (Trupp, 2011: 142).

Klasik kolonyal teşhir biçimlerinde insanların kafeslerde veya insanat bahçelerinde sergilendiği veya açıkça "insandıışı varlık" olarak ilan edildiği durumların geçmişte sonlandırıldığı düşünülse de sergileme ve öteki'nin temsil edilmesi farklı biçimlerde hala devam etmektedir. Ayrıca, eski insanat bahçelerine ait özelliklerin bazıları, giriş ücretleri, net sınırlar ve ticari sömürü gibi, hala mevcuttur, örneğin kartpostallar veya turizm broşürleri aracılığıyla. Güney Çin'de, etnik tema parkları genellikle devlet kurumları tarafından yönetilirken, Tayland'ın etnik köyleri özel iş adamlarının ve eyalet turizm idarelerinin elindedir. Her iki durumda da sergilenen kişiler ile turizm endüstrisinin dış ajanları arasındaki ekonomik ve politik eşitsizlikler hala varlığını sürdürmekte ve bu, genellikle ekonomik çıkarlar uğruna iç sömürgecilik durumuna yol açmaktadır (Trupp, 2011: 147). Blanchard ve diğerleri (2008), kolonyal sergilere yapılan atıflarla günümüz bakış açısından, ziyaretçilerden, organizatörlerden veya sergilenen kişilerden bağımsız olarak, ilgili grupların görüşlerini, ilgi alanlarını ve motivasyonlarını anlamanın zor olduğunu belirtmektedir. Öteki'ni para karşılığında tüketme olgusu, günümüzde de popüler bir olgudur. Bu durum, belirli grupların sadece eğlence veya turizm amaçlı birer obje olarak algılanmasını ve ticari bir faaliyetin parçası haline getirilmesini içerir. Bu bağlamda, sergilenen kişilerin ve onları ziyaret edenlerin arasındaki ilişkilerde temel güç dinamiklerinin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Turizm faaliyetleri altında gerçekleştirilen ötekine yönelik seyahatler, artık merkez ve çevre ülkeleri bağlamını aşarak postmodern döneme uygun bir şekilde, varlıklı bireylerin mikro-sömürü aracına dönüşebilmektedir. Sosyal medya platformları aracılığıyla yapılan sunumlar, bireyler arasındaki farklılıkların sadece bireyin algısal düzlemiyle sınırlı kalmayıp etki alanlarını genişletmektedir. Bireysel deneyimlerin ticarileştirilmesi, hem ben-öteki ayrımını pekiştirirken hem de öteki kabul edilenin metalaştırılmasını hızlandırmaktadır. Bu ilişkiler, sadece ziyaretçi ve organizatörler arasındaki etkileşimlerle sınırlı kalmaz, aynı zamanda sergilenen kişilerin yaşadığı deneyimler ve bu tür etkinliklerin sosyal ve politik sonuçları da dikkate alınmalıdır. Bu nedenle, çağdaş temsil biçimlerinin daha ayrıntılı bir şekilde incelenmesi, bu kompleks ilişkilerin anlaşılmasına katkı sağlayabilir.

Sonuç

Tarihsel olarak "etnik sergiler" veya "yerli sergileri" olarak bilinen insanat bahçeleri, sömürge tarihinin önemli bir parçası olmuş, Batı'nın güç ve tahakküm araçları olarak hizmet etmiştir. Bu insanat bahçeleri, sömürgeleştirilmiş bölgelerden insanları egzotik ötekiler olarak sergilemiş, stereotipleri güçlendirmiş ve bireyleri etnik kökenleri ve kültürleri temelinde insanlıktan çıkarmıştır. Bu makale, hedeflenen postkolonyal analiz ile insanat bahçelerinin kökenlerine ve tarihine ışık tutarak, bunların sömürgeci üstünlüğü savunmak ve yerli halkların sömürülmesini meşrulaştırmak için nasıl bir araç olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır. Etnik sergilerin kültürel farklılıkları sınıfsallaştırması ve ırksal eşitsizlikleri derinleştirilmesi gibi paradokslar, geçmişte insanat bahçelerinde sıkça karşılaşılan bir fenomen olmuştur. Bu tür sergiler, Avrupalı olmayan insanları egzotik nesnelere gibi sunarak, onları küçümseme eğilimine hizmet etmiştir. Dahası, bu etkinlikler genellikle insan hakları ihlallerine yol açabilecek kabul edilemez hijyen koşulları altında ve insanların güvenliklerini hiçe sayan bir biçimde gerçekleştirilmiştir. Özellikle Avrupa'daki insanat bahçelerinde kalan birçok insan, bu koşullar nedeniyle hastalıklara yakalanarak yaşamlarını yitirmiştir (Abbattista, 2015: 7). İnsanat bahçelerinin belirgin bir özelliği, turizm aracı olarak kullanılmalarının sık sık insan hakları ihlallerine yol açmasıdır. Bu tesislerde insanların eğlence amaçlı ticarileştirilerek pazarlanması, sergilenen bireylerin kişisel onurunu incitmekle kalmayıp, aynı zamanda kültürel üstünlük ve aşağılık söylemlerini de yeniden üretmektedir. Yerli halkların bu tür tesislerde merak ve eğlence objesi olarak sergilenmesi, bu bireylerin temel haklarını ve özerkliklerini göz ardı eden köklü bir sömürgeci zihniyeti yansıtmaktadır. İnsanat bahçelerinin tarihi, sömürgecilik ve emperyalizmin insanlığa zarar veren etkilerinin net bir göstergesidir. İnsanat bahçeleri, bireyleri kamuya açık şekilde sergileyerek ve nesneleştirerek ırksal üstünlük ve egzotizm anlatılarını güçlendirmiş ve günümüz toplumunda hala varlığını sürdüren zararlı stereotipleri meydana gelişini desteklemiştir (Clément, 2017). İnsanat bahçelerindeki bireylerin sömürülmesi ve ticarileştirilmesi, sömürgeci uygulamalarda kök salmış eşitsizlikleri ve güç dinamiklerini ön plana çıkararak, marjinalleştirilmiş toplulukların karşılaştığı baskı ve ayrımcılığın kalıcı etkilerine gözler önüne sermektedir. Popülerlikleri nedeniyle, insan sergileri bilimsel bir ırkçılıktan popüler bir ırkçılığa geçişin bir işareti olarak da görülmektedir (Blanchard, Bancel,

and Lemaire, 2008). İnsan bahçelerinin kapanışı, insan haklarının önem kazanması ve küresel farkındalığın artmasıyla gerçekleşmiştir. Ancak, bu kapanış sadece bir dönemin sonunu değil, aynı zamanda yeni bir sömür biçiminin başlangıcını da ifade etmektedir. Neoliberalizm ve kapitalizmin etkisi altındaki turistik uygulamalar, ötekini mekânsal bir bağlamda takip etmeyi sürdürmüş ve sömürün dönüştürme yol açmıştır. Bu bağlamda, insan bahçelerinin kapanışı, mekânsal ötekini vurgulayan bir tarihî dönemin sona ermesinin yanı sıra, yeni bir sömür düzeninin kapısını da aralamaktadır. Neoliberalizm ve kapitalizmin ortaya çıkardığı bu yeni turistik gezi eğilimleri, farklı şekilde sömürülmeye devam ülkelerde postkolonyal turizmin doğmasına neden olmuştur. Yerel kültürler, pazarlanabilir birer ürün olarak sunulmuş, onları tüketen turistler için birer gösteri haline gelmiştir. Postkolonyal turizm endüstrileri, yerli halkların doğal yaşam içerisinde süregiden ideal yaşam biçimi imajını araçsallaştırarak ekoturizmi geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda yerli halklar “medenileşmemiş” egzotik kabileler olarak lanse edilmektedir. Turistler için bu tarz bir tanımlama daha meşru bir imaj sunmaktadır (Kayoko, 2007). Geçimlerini sürdürmek için ekoturizme ihtiyaç duyan yerli halklar ise kendi bölgelerine turist çekmek için yaşam alanlarından ve kültürlerinden yararlanarak dolaylı bir şekilde egzotik halk söylemlerinin yeniden üretiminin bir parçası olmaktadır. Küreselleşme, zaman ve mekânın daralması olarak ele alındığında sadece bilgilerin, nesnelerin ve finansın dolaşımını kapsamamakta aynı zamanda “sıradan” insanların da seyahatlerini turizm faaliyeti altında yoğun ve ucuz bir şekilde gerçekleştirme olanağını ifade etmektedir. Bu minvalde safari, cruise, kültür ve şehir turları adı altında kültürel karşılaşma mekanlarına erişimi ifade eden turistik geziler sundukları kısa, gündelik ve hızlı ziyaret edilebilecek “destinationlar” aracılığıyla farklı milletlere ve etnik gruplara ait kültürün ve mekanların kısa sürede, özümsemeden rutin bir biçimde “tüketilmesi” daha rafine bir sömür ve stereotipleştirmeyi yeniden doğurabilmektedir. Bu fenomen, insan bahçelerinin kapanmasıyla birlikte sadece biçim değiştiren fakat daha sofistike bir biçimde devam eden bir sömür şekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Sonuç olarak, insan bahçelerinin kapanışı, küresel toplumun evrildiği, insan haklarına daha fazla önem verdiği bir dönemin başlangıcını temsil ediyor gibi görünmektedir. Ancak, bu tarihsel dönemeç, aynı zamanda yeni ve karmaşık bir sömür düzeninin doğuşuna işaret etmektedir. Neoliberalizm ve kapitalizmin yönlendirdiği turistik uygulamalar, 'öteki' algısını yeniden inşa ederek,

sömürüyü farklı bir boyuta taşımıştır. Bu bağlamda, insanat bahçelerinin kapanışı, sadece bir dönemin sonunu değil, aynı zamanda başka bir sömürü biçiminin başlangıcını da temsil etmektedir. Yeni sömürü biçimleri ve stereotipleştirmeler artık sadece sömüren Batı'dan sömürülen Doğu'ya doğru gerçekleşmemektedir. Küreselleşmeyle birlikte gelir düzeyi düşük olan ülkelerden de gelişmiş ülkelere yönelen emek göçü ve turistik hareketlilik göz önüne alındığında Batıya yönelik algılarda da rutinleşmeler söz konusu olabilmektedir. Batı devletlerinin sunduğu müzeler, modern sanat ve mimari, teknolojik altyapı bir yandan sömürgecinin üstünlüğünü perçinlerken göçmen ve turistlerin Batılı toplumlarda karşılaştıkları gündelik yaşam tarzı, çalışma hayatı, sosyo-kültürel ilişkiler gibi unsurlar sömürgeciye yönelik algıyı da derinleştirmektedir.

Kaynakça

- Abbatista, Guido (2015). "Beyond The Human Zoos: Exoticism, Ethnic Exhibitions And The Power Of The Gaze." *Ricerche Storiche*, 1/2: 207-217.
- Acar, M. Sadık (2003). "Medeniyetler Çatışması mı, Menfaatler Çatışması mı?" *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2): 33-42.
- Akay, Semra (2022). "Güneydoğu Asya Bölgesinde Ekoturizmi Post-Kolonyalizm Üzerinden Anlamak." *Doğu Coğrafya Dergisi*, 27(47): 1-14.
- Banerjee, Subhabrata ve Bobby, Prasad, Anshuman (2008). "Introduction To The Special Issue On "Critical Reflections On Management And Organizations: A Postcolonial Perspective."" *Critical Perspectives On International Business*, 4(2/3): 90-98.
- Becklake, Sarah ve Wynne-Hughes, Elisa (2023). "The Touristic Transformation Of Postcolonial States: Human Zoos, Global Tourism Competition, And The Emergence Of Zoo-Managing States." *Tourism Geographies*.
- Blanchard, P., Nicolas, B., Boetsch, G., Deroo, E., ve Lemaire, S. (2008). "Human Zoos: The Greatest Exotic Shows in the West: Introduction." *Human Zoos. Science and Spectacle in the Age of Colonial Empires*. P. Blanchard, N. Bancel, G. Boetsch, E. Deroo, S. Lemaire ve C. Forsdick (der.) içinde *Liverpool, İngiltere: Liverpool Üniversitesi Yayınları*. 1-49.

- Brown, Owen (2014). "Rights From The Other Side Of The Line: Postcolonial Perspectives On Human Rights." *Politikon: The IAPSS Journal Of Political Science*, 25: 5-26.
- Cariou, Warren (2016). "The exhibited body: The nineteenth-century human zoo." *Victorian Review*, 42(1): 25-29.
- Chikha, Chokri Ben ve Arnaut, Karel (2013). "Staging/Caging 'Otherness' In The Postcolony: Spectres Of The Human Zoo." *Critical Arts: South-North Cultural And Media Studies*, 27(6): 661-683.
- Clement, Vincent (2019). "Beyond The Sham Of The Emancipatory Enlightenment: Rethinking The Relationship Of Indigenous Epistemologies, Knowledges, And Geography Through Decolonizing Paths." *Progress in Human Geography*, 43(2): 276-294.
- Coşkun, İsmail (2008). "Sosyoloji, Antropoloji, Şarkiyatçılık ve Öteki." *İstanbul University Journal of Sociology*, 3(16): 11-26.
- Dalıcı, Emine (2013). "Ötekiyle Çarpışma." *İçinde. II. Türkiye Lisanüstü Çalışmaları Kongresi- Bildiriler Kitabı I*. 77-91.
- Derrida, Jacques (1982). "White Mythology: Metaphor in the Text of Philosophy." Çev., Alan Bass. *Margins of Philosophy* içinde. Chicago: University of Chicago Press. 207- 271.
- Fanon, Frantz (2007), *Yeryüzünün Lanetlileri*. Çev., Şen Süer. İstanbul: Versus.
- Gleditsch, Kristian Skrede (2007). "Transnational dimensions of civil war." *Journal of peace research*, 44(3): 293-309.
- Groo, Katherine (2016) "The human zoo and its double". *The Zoo and Screen Media: Images of Exhibition and Encounter*. Lawrence M and Lury K (der.) içinde. New York: Palgrave Macmillan.
- Hall, Stuart (1996). "The problem of ideology: Marxism without guarantees." *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*. Morley and Chen (der.) içinde. Londra: Routledge. 25-47.

- Hall, Stuart (1998). "Eski ve Yeni Kimlikler, Eski ve Yeni Etniklikler", Çev. Ümit Hüsrev Yolsal ve Gülcan Seçkin, *Kültür, Küreselleşme ve Dünya-Sistemi*. Anthony D. King (der.) içinde. Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara. 63-96.
- Huntington, Samuel P. (2015). *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*. Çev., M. Turhan & Y.Z. C. Soydemir. İstanbul: Okyanus Yayınları.
- Horwarth HTL (2018). "Market report ASIA PACIFIC: Regional tourism Trends" <https://horwathhtl.com/publication/market-report-asia-pacific-regional-tourism-trends/> (Erişim Tarihi: 20.04.2024).
- Kalın, İbrahim (2007). *İslam ve Batı*. İSAM Yayınları.
- Kayoko, Ishii (2007). "Creating Diversity: Ethnic Tourism And Hill Tribes Of Northern Thailand" *Memoirs Of Institute Of Humanities, Human and Social Sciences, Ritsumeikan University*, 89: 37–55.
- Keyman, Fuat (1999). "Farklılığa Direnmek: Uluslararası İlişkiler Kuramında "Öteki" Sorunu". *Oryantalizm Hegemonya ve Kültürel Fark*. Fuat Keyman, Mahmut Mutman, Meyda Yeğenoğlu (der.) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları. 71-106.
- Luraghi, Raimondo (2019). *Sömürgecilik Tarihi*. Çev., Aydın Emeç. İstanbul: e yayınları.
- McClintock, Anne (1995). *Imperial Leather: Race, Gender And Sexuality In The Colonial Contest*. New York: Routledge.
- Mora, Necla (2008). "Kendi-Öteki İletişimi ve Etnomerkezcilik." *Selçuk İletişim*, 5(2): 206-218.
- Patterson, Thomas C. (1997). *Inventing Western Civilization*. New York: Monthly Review Press.
- Piesche, P., Laure al-Samarai, N., Della, T., & Eding, J. (2005). *Afrikaner im Zoo / Wir protestieren! No Racism*. <http://no-racism.net/print/1248/>
- Purkayastha, Prarthana (2019). "Decolonising Human Exhibits: Dance, Re-Enactment And Historical Fiction." *South Asian Diaspora*, 11(2): 223–238.

- Purtschert, Patricia (2015). "The Return Of The Native: Racialised Space, Colonial Debris And The Human Zoo" *Identities*, 22(4): 508-523.
- Putnam, Walter (2012). "Please Don't Feed The Natives': Human zoos, colonial desire, and bodies on display"..*The environment in French and Francophone literature and film (vol 39)*. J. Persels (der.) içinde. 55–68).
- Qureshi, Sadiah (2011). *Peoples on Parade. Exhibitions, Empire, and Anthropology in Nineteenth-Century Britain*. Chicago: University of Chicago Press.
- Said, Edward (1995). *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*. Çev., Berna Ülner. İstanbul, Türkiye: Metis Yayınları.
- Sarajevo Times (2022). "Possible Investigation about 'Sarajevo Safari': The Rich paid to kill for Pleasure?". 4 Kasım 2022
- Schipper, Mineke (2009). "What Do We Share? From the Local to the Global, and Back Again." *Ethnic Diversity in Eastern Africa: Opportunities and Challenges*. K. Njogu, K. Ngeta, M. Wanjau (der.) içinde. Twaweza Communications.
- Serbestiyet (2022). "'Saraybosna Safarisi' Belgeseli: Bosnalı Sivillere Ateş Etmek İçin Sırlara Para Ödeyen Zenginler." 30 Ağustos 2022.
- Sidaway, James D., & Power, Marcus (2005). "'The tears of Portugal': empire, identity, 'race', and destiny in Portuguese geopolitical narratives." *Environment and planning D: society and space*, 23(4): 527-554.
- The Independent. (2016, 19 Kasım). *The racist human zoos that time forgot*. <https://www.independent.co.uk/life-style/the-racist-human-zoos-that-time-forgot-a7425286.html>
- Tauscher, Soner (2023). "Almanya'da ırkçılığın üç evresi: Antisemitizm- Türkofobi- İslamofobi". *Almanya'da Kurumsal İrkçilik ve NSU Terör Örgütü*. E. Bayraklı ve E. Sağlam (der.) içinde. 153-191.
- Taylor, Charles (2018). "Tanınma Politikası." Çev., Yurdanur Salman *Çokkültürcülük; Tanınma Politikası*. A. Gutmann. (der.) içinde (5.Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 46-93.

- Topcan, Özlem (2020). "Batı Medeniyeti Gölgesinde Ötekilerin İnşası." *Türk Dünyası Araştırmaları*, 126 (249): 347-368.
- Trupp, Alexander (2011). "Exhibiting the 'Other' Then and Now: 'Human Zoos' in Southern China and Thailand." *ASEAS- Austrian Journal of South-East Asian Studies*, 4(1): 139-149.
- Winter, Tim (2007). *Post-conflict heritage, postcolonial tourism: tourism, politics and development at Angkor*. New York: Routledge.
- Xie, Shaobo (1997), "Rethinking the Problem of Postcolonialism", *New Literary History*, 28 (1).
- Yeğenoğlu, Meyda (2003). "Öteki Mekânda Olmak: Post-Kolonyal Dünyada Göçmenlik ve Turizm." *Kültür ve İletişim*, 6 (2): 53-72.
- Yung, Robert J. (2016). *Postkolonyalizm: Tarihsel Bir Giriş*. Lütfi Sunar (der). İstanbul: Matbu Kitap.
- Zizek, Slavoj (2006). *Kırılğan temas*. Çev., Tuncay Birkan. İstanbul: Metis Yayınları.
- Zupanic, Miran (Yönetmen). (2022). *Sarajevo Safari* (Belgesel). Slovenya, Bosna Hersek. IMDb. (2024, Mayıs 4). *Sarajevo Safari* (2022) (Web sayfası). Erişim adresi: <https://www.imdb.com/title/tt23861448/>